

Az első erdélyi remekíró: Bethlen Miklós

„Egy vas legyen a koporsómon általvetve,
azt a címet adta Isten”

(Végrendeletéből)

A XVII. századi „királydrámás” Erdély emlékezetét és a maga külső-belső világát Bethlen Miklós prózája örökítette meg a legtehetségesebben és a legmaradandóbban. Bethlen még a cartesianizmus és Apáczai Csere tanítványa: gondolkodó, világos beszédű, mint egy jó francia író, s Bán Imre elfelejtett tanulmánya szerint „a szellemesség, az *esprit* embere is”. Nem is győzik ehhez az eszményhez mérni egymásra nem mindig hivatkozó méltatói. 1708 és 1710 között készült fő műve, az *Önéletírás* valóban különbözik elődei kezdeményeitől: éles szemű jellemrajzaiban, drámai elbeszéléseiben, tömör anekdotáiban a született epikus magas műveltséget kamatoztat. A tétre menő: jó hírért, névért írt emlékezés szelektív ereje, az erős rendező akarat nem futó tapasztalatokat örökít meg, hanem a szorító idő drámaiságának kényszerét alakítja megrendítő konfesszióvá.

Bethlen Miklós apja a történetíró Bethlen János, Barcsai fejedelem egykori kancellárja; anyja a kolozsvári polgárcsaládban született Váradi Borbála. A Bethleneké korán haló, borivó dinasztia. Az egyik ős „egy veder bort sokszor ivott meg ebéden”; Bethlen „a magok rettenetes, véres természeteket” ezzel az istencsapással hozza összefüggésbe. Nagy reményekkel nevelt fia, Mihály is ennek vált áldozatává. „Nem az apja esze vala nála, örökké ivott, már az elméje is megtibolyodott vala a sok borital miatt” – olvassuk Cserei Mihály históriájában. A fiatal Bethlen már csak ezért is jőzön és diétás-egészséges életre fogta magát, szenvedélyeit többnyire sikeresen fegyelmezte. Még elérzékenyüléseinek is tudott parancsolni („Sokszor bizony pénzen is megvettem volna a sírást, mert az könnyebb lett volna”); edzette testét: vesztég ülő játékok helyett „testnek ingatásával járó játékokban gyönyörködött”. 1666 kora tavaszán Sopronban (alighanem a Vitnyédy fiúk elkápráztatására) távolugró bemutatót is tartott, s egy tizenkét csizmás lábnymnyi

Az Osiris Könyvkiadónál sajtó alatt lévő *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból* II. részéhez (*Barokk és késő-barokk rokokó*) a „spenót”-fejezeteket kiváltó nagyobb portrék készültek; úgymint: *Amade Antal, Amade László, Apor Péter, Bethlen Miklós, Bod Péter, Cserei Mihály, Esterházy Pál, Faludi Ferenc, Gyöngyösi István, Hermányi Dienes József, Kiss István, Koháry István, Kőszeghy Pál, Mikes Kelemen, II. Rákóczi Ferenc, Tótfalusi Kis Miklós, Zrínyi Miklós*. Közülük való ez a filológiai esszé. (K. S. I.)

ugrás közben bal térdre „megficamodék”. Bécsben egy hétig kellett gyógyítani, de ezalatt egy rézmetsző officinában legalább nyugton maradt: „képét leíratá nagy és kicsiny mértékben.”

Ezeket a képeket máig sem kereste komolyan senki, az *Önéletírás* fotográfiánál pontosabb önarcképével annál többet foglalkoztak. Nincs még magyar író, aki a maga „inclinatióit”: buja, haragvó természetét, és testi mivoltát: szemét, sasorrát, fülét, állát, fogát, „rút, ocsmány, tekerces” lábujjait, vékony derekát, csukahasát, húsos tomporát, combjait, „melancolico-sanguinicus” természetét nála lenyűgözőbb részletezéssel megörökítette volna. Szakállát rabságáig mindig elberetváltatta, csak lábát mosta ritkábban („két hétben, néha minden héten”), fejét-haját pedig „talán huszonöt esztendeje van, hogy meg nem mosták”. Kezenfekvő esszépárhuzam (a Németh Lászlóé; övé a „királydrámás” jelző is): „a fej, amelyet huszonöt éve nem mosott, összetartozik az aggyal, mely hazájában a legeurópaibb volt”.

Ezt a fejet 1652-től Gyulafehérvárott a „gyermek-tanítani ritka és példa nélkül való” Keresztúri Pál tette európaivá, „és nemcsak a latinitásban”. Bethlen afféle „kis bölcs” lett a keze alatt: Bisterfeld professzor ámulva „gyönyörködött benne, mint szajkóban”, amikor előadott egy latin opponensi tézist. „Kevés hetek alatt” már három-négy nyelven „kezde érteni és csácsogni”, mert Keresztúrinál „oláhul, tót- vagy lengyelül, törökül, németül, franciául” is tanult. A terhelésspecialista Keresztúri románul „ezer vagy kétezer vocabulát is leíratott vele”, s ennek a latin-román-magyar kéziratos vocabulariumnak nyoma is maradt az erdélyi műveltségben. Aztán a diktálva tanító Basirius professzor előtt lett „optimus, charissimus discipulus”. Basiriust azonban már nem kedvelték: futottak tőle „Kolozsvárra Apáczaihoz”. Csere Jánost Bethlen a rajongásig szerette. Az *Önéletírás* összefüggő Apáczai-esszépótréját közöltük már *Szöveggyűjteményünk* I. kötetében. Itt csak ezt a legszemélyesebbet tesszük hozzá: „Apáczait azután nem láttam mert az isten ebből az ostoba, háládatlan magyar világból, mely őrá méltatlan volt, kivette, azután az igen gyámoltalan belga feleségét, gyermekét is magához szedte; ha maradéka maradt volna, és módom lett volna benne, bizony megmutattam volna, hogy én Apáczait mint Atyámat, úgy tartottam, szerettem, becsültem, s emlékezetét ma is becsülöm. A szörnyű tanulás és az Isten háza és közönséges jó miatt való szorgalmatoskodás betegíté szárazbetegségbe, melyben is semmit sem kedvezvén az erős lélek az erőtlen testnek, ki kellett menni belőle, úgy tetszik, ultima die anni 1659.”

Külszágai útjain (1661–1667), németek, hollandok, angolok, franciák között Bethlen nagy biztonsággal mozog. Megszólja az oxfordi professzorokat, mert „nehezen beszéllettek deákul”; „igen kap” különféle tudományokon: katonai erődítést fordít, tanul „civilis architecturát” is (és majd saját tervei szerint építi fel betlenszentmiklósi kastélyát és gyulafehérvári házát); arab nyelvleckét vesz, olasz nyelvmentert fogad; II. Károly angol királyt Lon-

donban szaporábban köszönti franciául, semminthogy az időben lehúzhatná a kézcsókhoz kesztyűjét; Párizsban „Colbert nevű úr” fogadja (ez a ceremónia Bethlent egy erdélyi malom örletőire emlékezteti: érkezési sorrendben szólították az audienciázókat, „mint a malomban szokás”, és a komornyik „így őrlött”); ám a francia királyt csak a „Tuilleires nevű kertben” látja, amint felséges gyógyító kezével a golyvásokat „illeti”. Bethlen Párizsban kerül közel a nagypolitikához: a mindenható Colbert („surintendant de la maison du roi”) levelet bíz rá; el kell vinnie Apafi fejedelemnek. A külföldi tanulmányút és az egy évnyi peregrináció Zrínyi Miklóstól vett leckékkel egészül ki Csáktornyan 1664 novemberében. Bethlen itt a század legnagyobbjának tragikus végnapján lesz tanú, s most már vasra veréséig nem tud kilábalni a politikából. 1665 farsangján neki kell megvinnie a horvát bán halálhírét a velencei Signoriának.

A világlátott, nyelvekben perfekt Bethlen Miklós műveltsége (Rabutinnal csak ő tudott franciául beszélni Erdélyben) arroganciának tetsző szellemi fölénytel és öntudattal párosult. Ez okozta első vesztét is. 1668-ban lezárult ifjúsága: feleségül vette Kun Ilonát, de tíz év nyugalomuk sem volt, 1676-ban Béli Pállal együtt a fogarasi várbörtönbe vetik. A jól értesült Cserei Mihály szerint „Bethlen Miklós még akkor ifjú ember vala ugyan, élvén az atyja, az öreg Bethlen János, de máris nagy tekintetben vala az egész ország előtt az ő nagy tudományaért s esziért és sok országokban való járásaért s experientiájáért. Kinek is nagy elméjét Teleki Mihály látván s megértvén azt is, hogy mind Bethlen János, mind fia [...] bölcs discursusokkal s voxokkal az egész ország elméjét a magok tetszésire hajtának. Járulván az is hozzája, hogy [...] Bethlen Miklóst gyűlölnék, melyre maga is szolgáltata alkalmatosságot, mert a maga nagy elméjét kelleltinél inkább becsülvén s másokkal is becsültetni akarván, kiknek eszek nem érkezik vala a Bethlen Miklós elméjével, contemnálja [lebecsüli] vala. Azért elvégezik, hogy Bethlen Miklóst is Béli Pállal együtt megejtsék.”

Kiszabadulva – s elhatárolván magát Béli mozgalmától – Bethlen mind magasabb lép: tanácsúr, generális, kancellár, gróf lesz; nagy szerepet játszik az Erdély közjogi helyzetét stabilizáló ún. Diploma Leopoldinum császári elfogadtatásában. Közben kibontakozik politikai, egyházi, kereskedelmi kérdésekben vallott nézeteit tükröző publicisztikája. Fontosabb iratai és szerkesztményei álnéven vagy névtelenül készültek (*Austriacea austeritatis* [...] *continuatio* [Az osztrák elnyomás folytatása], 1672; *Epistola ad ministros exules* [...] *ex Hungariae* [Magyarországi levél a száműzött protestáns papokhoz], 1677; *Apologia ministrorum evangelicarum Hungariae* [A magyar protestáns papok védelme], 1677; *Moribunda Transsylvania* [A haldokló Erdély], 1688; Tervezet a sókereskedelemtől, 1695; *Penetralia Transsylvaniae* [Erdély belső ügyei], 1702; *Projectum de commerciis* [Kereskedelmi tervezet], 1703; *Columba Noé – Olajágot viselő Noé galambja*, 1704). A *Moribunda Transsyl-*

vania szolgált alapjául I. Lipót császár diplomájának. A *Columba Noé* a független transzszilvanista Erdély illúziója, Bethlen politikai ösztönének tragikus rövidzárata. Cserei Mihály úgy véli: „noha Erdélyben senki ésszel, elmével vele nem ért, és a római császár első miniszterei között is tekintetben lehetett volna az ő nagy bölcsességiért, nagy bolondságot cselekedék, egy projektumot írta, hogy Erdélyben minemű *directio* állítassék, az austriai házból legyen ugyan az erdélyi fejedelem felesége, de a töröknek is adózzék.” Bethlen 1704 tavaszán – a császár megkerülésével – egyenesen a bécsi angol és holland követnek küldte volna a *Columba Noét*, de a kéziratot közvetítő feladta Rabutinnek, s az lecsapott rá. „Bethlen Miklóst árestáltatja, s megparancsolja a Guberniumnak, hogy törvényt tegyenek reá.” Most Szeben tömlőcébe kerül, „s Rabutin azon vala, hogy meg is ölesse, de Bethlen Miklós causáját appellálá a császár eliben, s felvivék azután magát is Bécsben, s azóta ott vagyon, nem is hiszem, hogy többször onnan lebecsásák” – látta jól 1710-ben Cserei. 1704 nyarától 1708-ig szebeni rab, majd Bécsbe viszik Eszéken át (itt öt hetet tölt). Bécsben enyhül a fogság, levelezhet családjával, 1713-ban már őrsége sincs, szabadabban lakik némi személyzettel (köztük a katolizált gonosz szakács a spion; oly gátlástalan, hogy bordélyt tart szálláshelyükön), a császárvárosból azonban nem távozhat. 1716. február 16-án meghal második felesége, Rhédei Júlia, akit csak nyolc hónappal él túl. Hűséges inasa, ügyvivője, Tarczali Zsigmond epitáfiummal látná el s megváltaná bécsi sírhelyét, de a család nem tesz (vagy nem tehet) semmit. A transzszilvanizmus első képviselőjének legeurópaibb agya Bécs földjében omlott porrá, s nem boríttatható hazája hamujával.

*

Ha Bethlen nyugodtan végigfuthatja politikai pályáját (netán egészen a fejedelemségig), aligha lesz önéletíró. Titkos vágyai szerint legfeljebb „olyan cartesius, Salmatius-forma, honorarius, ingyen tanító professor”. Ezzel a nosztalgikus nyilatkozatával „végbúcsút” akar venni az övéle „soha meg nem alkható [egyező] világtól”, mert képtelenségnek tartja, „hogya azt nem mondja nyelve, amit gondol a szíve”. De aztán húzza mégis a politikusi igát, amerre kell: amerre Erdély és a maga emelkedésének érdekei kívánják. Író pedig úgy lett, mint Kemény János: a fogság tette apologista önéletíróvá. Igazolnia kellett jóhiszeműségét, tiszta szándékát, vissza kellett vetnie a vádat: nem ő volt Erdélyben a „leglatrabb ember”. Ami vele történt: isten büntetésének tulajdonítja, s először Neki gyónja meg bűneit imáiban.

Az *Imádságoskönyv* két fohásza, a *Böjti és vasárnapi imádság* és a *Mindennapi reggeli imádság* még szebeni rabságában, *A léleknek Istennel magával való beszélgetése* már Bécsben készült. A büntetés és a büntetés kínjaival küszködő imákból ragadjuk ki a fertelmességet, fajtalanságot. Ezek vétkét Bethlen hite

szerint a „bűnnek és gyalázatnak kertében, filegóriájában” követte el. „A szerelem kertje” toposznak ez az elágazása az *Önéletírás*ban életrajzi hitellel telítődik: 1659-ben Bethlenék Szamos menti kertjében, „szép filegóriá”-jában egy szép ifjú nemesasszonnyal történt a „sok csók, ölelés, mellytapogatás mindkét részről”, de „a Venus játékára” nem mentek, jöllehet Bethlentől „a mag is elment”. Imádságában gyónja meg azt is: „A Te dicséretedre rendelt énekeket a bűn eszközévé, kerítővé csináltam.” Ennek szintén lesz *Önéletírás*beli megfelelése, ugyanazzal a nemes hölgygel: „Egyszer szemtelenül bémenék hozzá, hát bibliát olvas, én az *Énekek énekét*, mert szinte azt olvasta, kezdém rászabni, Isten bocsássa meg.” Az *Énekek éneke* égi és földi felfogása egyaránt lehetséges, s Bethlen mindkettőt átéli, de elsődlegesen gyónja meg, hogy az égi elsőbbséget „bűnnek alkalmatosságára” fordította. A penitenciatartó Bethlen ifjúkori vétkeinek „Venusra nem mentünk”, ’testem a testében nem járt’ előjáték-helyzeteibe kapaszkodik, pedig tudja, hiszi, vallja az imádság szavaival: az isteni ítélet „nagy vasfazeka legfenekén, a tűzhöz legközelebb [...] hétképpen sül, fő, ég, emésztődik szerelmeseivel együtt”; és „földig, porig, pokolig, ganéig, szemetig [...] megalázott szívvel” vall „mocskos, bűnös ajkaival” paráznaságairól.

Németh László megcsodálja az *Önéletírás* tiszta erkölcsű, áhítatos pillanatát: a megözvegyült Bethlen és huszonhét évvel fiatalabb felesége, Rhédei Júlia a nászéjszaka előtt „térden állva imádkozának az Istennek”, amint csak tudtak, „és úgy fekvének le”. Az *Imádságoskönyv* gyónása azonban más helyzetekre is rávilágít: „A házassági gyönyörűségben is sokszor nem az Isten magvát kerestem, hanem csak bujaság, fajtalanóság és tisztátalanságot űztem.” Vessük ezt össze azzal is, amit Onán vétkéről mond az *Önéletírás*: „az istentől szaporodásra adott erőnek ajándékát, az Istennek magvát” kierezstve „a házasságot háborította, mocskolta, profanálta; sőt, mintegy gyilkosságnak neve vagy célzósa is volt benne”.

Az *önéletírás*-műfaj legfőbb jellemzője, Bethlen esetében is, a Goethe kodifikálta *Dichtung und Wahrheit*: költészet és valóság viszonya, a tények olykor szubjektív, költői elrajzolása. Ezek jeleit nem regisztrálta még a kutatás, de minden kommentár hozzátett s hozzátesz a kérdéshez valamit. A Bethlen-levelek kiadója az emlékirattal való összevetés eredményeként ítélte meg Bethlen Miklós bizonyos szerepeit vagy tudatos elhallgatásait (*önéletírása* „nem deformálja programszerűen az eseményeket”). Az *Önéletírás* világirodalmi kontextusát hangsúlyozó újabb értelmezés a homályban hagyott huszti szerelmi kalandot hozta összefüggésbe Bethlen ún. „francia emlékiratai” egyik fiktívnek hitt epizódjával.

Az *Imádságoskönyv* „valóságá”-ra most derül némi fény az *Önéletírás* „költészeté”-vel szemben, s pars pro toto példánkat nem lesz nehéz többíteni. Jó párhuzam e tekintetben Bethlenhez az író Rákóczi, különösen a *Confessiones*, hiszen az *Önéletírás* „az emlékirat gyónó típusába tartozik, az augustinusi

minta nyomán készült, s legközelebbi elődje Rákóczi *Vallomásainak*". Ezt Bán Imre emelte ki, és csatlakozik hozzá a Bethlen-levelezés összegyűjtője: „A teljes igazság megörökítésére vállalkozó” Bethlen „mélyen vallásos ember”, és „a legfőbb tanút, az Istent és földi helytartóját, a lelkiismeretet hívja állításai bizonyosságául. E kontroll garantálja számára kijelentései valóságfedezetét, éppen úgy, ahogy Rákóczinak az Örök Igazság” (Jankovics József).

Bethlen Miklósnak van egy személyes bűnökön, gyónásokon túlmutató fohásza is: a *Mindennapi reggeli imádság*. Ebben nemzet és haza sorsáról, a magyar és az erdélyi történelem menetéről, tragikus alakulásairól medítál öntépdőn, a *Szigeti veszedelem*, a Zrínyi-próza *Dedicatio*ja, és az az *Áfium* keserű önbírálatának igazságait mondva ki. Az „egyik tengertől fogva a másikig kiterjesztett” határu ország immár porban hever, minden csak „bujálkodás, kevelység, tobzódás”, „fösvénység, húzás, vonás, lopás”, „egymás ellen való liga, összeesküvés, vakmerő, helytelen folyó hűt”, „barbarias és ostobaság”, „csúfolódó időtöltés, tunya álm, restség, vendégség, muzsika, [...] veszett, vétkes kártyázás”. „Pökedelmes, [...] megvetett, mezítelen cigánynemzetiség” vagyunk! Nincs „sors bona”, csak balsor: „Ez az elalélt nép [...] keservesen felveté az ő szemeit az égbe, és szomorúan leszegezé a földbe; de mikor mindenfelé elnézett volna, a vigasztalás helyett mindenütt csak erőszakot, nyomorítást, setétséget látta.” A vasra vert Bethlen Miklós nem vigasztal, mint a cselekvést, összefogást, hősi helytállást hirdető *Zrínyiász*; az ő *Noé Galambja* már nem hoz olajágot; ő csak bűnhődik múltért, jövőendőért, csak kegyelmet kér magának, nemzetének, hazájának.

Az Isten előtti lelki megtisztulás ima-gyónása után most már következhet a dolgok földi vetülete: az önéletírásbeli eseménytörténet; a „sok üldözések alá vetett *világi Életem*” – ahogy egyik levelében meghatározza az *Önéletírást* (1711. június). Ami az imáktól átvezet az életrajz epikájához, azt még dupla sáncrendszer óvja. Az egyik a csak így emlegetett „A deák”: politikai mentességének latin foglalatja, a magyar glosszákkal tűzdelt *Sudores et cruces Nicolai comitis Bethlen* (Gróf Bethlen Miklós szenvedései és gyötrelmei, 1708). A másik az *Önéletírás* élére került huszonnégy részes *Elöljáró beszéd*. Itt esik szó ennek a szinte csak véletlenül magyarul született „apológiá”-nak, „testamentum”-nak a „mentség”-éről. Azért lett végül is magyar nyelvű, mert „deákul még a felesége sem értette volna”; nem is kell ezt kibocsátani, legyen csak „fegyver, pajzs” helyén „maradék”-nál; ám ha mégis kiadnák, latinul tegyék. Példái és kalauzai: „Szent Jób, Nehemiás, Augustinus, ama nagy doctor, Franciscus Petrarca és Jacobus Augustus Thuanus” voltak, „kik maguk írják le életüket”. Latinul, mind – teszi hozzá kimondatlanul (Bethlen a Bibliát is így olvassa), hogy tizenöt sorral lejjebb ismét ellentmondásba keveredjék: „Azért is, ha ugyan kibocsátják, nemcsak deákul, hanem magyarul bocsássák ki.” A hírnév, a becsület, a lélek halhatatlansága, a semmi, az örökkévalóság, az idő, a mennyország, a pokol, a bűn a tárgyai még a filozofikus, teolo-

gizáló *Elöljáró beszédnek*, amelyet nagy lendülettel „Eszéken egy holnapi unalmában” írt. Apáczai enciklopédiájának nyelve hatvan évvel korábban még dadogás Bethlen mindent kifejezni képes *Elöljáró beszéde* szabatos magyarságához mérve. Ez persze nemcsak tehetsége diadala: a magyar irodalmi nyelv is könnyebb léptű, hajlékonyabb lett a XVIII. század első évtizedére.

Az *Elöljáró beszéd* mélységei fölött áthajózva most már kiköthetünk a „szépírói szigetek”-en. Az *Első Könyv* húsz része erős sodrású, izgalmas, szuggesztív, lebilincselő és összefüggő, megkomponált próza. A negyven évnyi távlat, a tapasztalás bölcsessége, a fontosra vagy a parcialitásában jellemzőre koncentrációja, továbbá az írás, az elbeszélés öröme magát olvastató, szép prózával („szépirodalommal”) lepi meg a nehéz léptű „rég Magyar irodalom”-hoz szokott olvasót. Az 1667 előtti időkre még nem nehezül rá a mentegetőzés, a magyarázkodás kényszere: nem kell hivatkozgatni, dokumentálni; Bethlen tolla könnyedén, sebesen járhat.

Meggondolt szerkesztésre vall az *Iffjúságom bűneiről* című 20. rész elhelyezése. Ezzel a bűnkatalógussal ér véget az ifjúság: ami meggyónva az *Imádságoskönyvben*, kibeszélhető immár az *Önéletírásban*. Az *Iffjúságom bűneiről* lényegében már elmondott, előretulásokkal is teli érzelemtörténetből Bethlen külön kiemeli, felnagyítja az ifjúkor bűneit. „Ezeket gyóntam meg Istenemnek, az én leírt imádságaimban, és itt is a zabolázó Isten dicsőségére, az én pirulásomra és az olvasó tanulságára” – zárul találó ítélettel az imádságokat és az önéletírást (a két fő művet) összekapcsoló *Iffjúságom bűneiről*. Kezdődhet az 1667. évi leánykéréssel, folytatódhat a házasságkötéssel a *Második Könyv* (1–2. rész). A házasság a régiségben fontos időhatár, befejezés és kezdet: örökségek, státusok, felemelkedési lehetőségek függnék tőle. A házasság előtt „illik” propagálni is az új életet, megbocsátást kérni az ifjúság vétkeire, vagy akár írói műfajt váltani. Balassinak (*Bocsásd meg Úristen...*) és még Petőfinek is van ilyen határpont-verse (*Szeptember végén*), Zrínyi exponál ilyen éles különbséget eposza első soraival az „ifjú elme” és a „masthan immár” helyzete között.

*

„Bethlen, ha vigyáz rá, *kitűnő* prózaíró, nem hagynám ki a legkülönbekek közül. Könyvében van kétszáz összefüggő, élvezetes oldal, s hátrább is néhány szépíró sziget (felesége halála, Carafa). Ezt diákjaink is szívesen olvasnák, és nyelvérzékük csak edződne tőle” – nyilatkozott prózaírásáról elismerően Németh László (aki először adott *kitűnőt* neki). Bán Imre úgy látta: „Bethlen *kitűnő* elbeszélő [...] különösen műve első részében remekel, amikor a politikai önigazolás szándéka még nem lép előtérbe.” Ugyanő emeli ki: „Önéletírása elbeszélő részeiben legjobban bámulatos ember- és világismerete ragadja meg az olvasót. [...] A kor és az egyén konfliktusának” művészi ábrázolója, de „nem csalódott vagy félreállított politikus, mint

Saint-Simon, nem a korból többé-kevésbé kivonuló elmélkedő, mint Montaigne: néhány évtized cselekvő és szenvedő részese". Nagy Péter minősítései: az *Első Könyv* „kitűnő magas irodalom, melynél Saint-Simon hercege sem fog majd szebbet és jobbat írni a maga nyelvén”; „nagy valószínűséggel feltételezhető, hogy [Bethlen] ismerte Montaigne művét is”; a *Második Könyv* közepétől kezdve azonban „a magasabb röptű személyes történetírástól leszáll a krónikairás színvonalára”. Innen valóban szinte csak a fogarasi rab-ság, az álomleírások, első feleségének betegségei és haldoklásjelenete, a szét-szórt Rabutin- és az összefüggőbb Carafa-jellemzések, valamint a gyulafe-hérvári házépítés emelhető ki. De a *Második Könyvben* nincsenek „folytatá-sos”, szervesebb összekapcsolódások, kevés a kedvvel részletezett elbeszélés. Itt a „*fatum Transsylvaniae*” anarchikus kifejtetének hordalékai kavarnak vérben, szemetesen. A főváros, Gyulafehérvár a „moribunda mater”, a haldokló édesanya – Erdély tükre. A főtér mocskos szemétdomb, „a gubernátor konyhacsatornája” az utcára ömlik, háza körül „eldöglött kuty-a, macska”, a piacon ganéhalom, odébb „lóhasig érő sár”, diplomajtóig, kollégiumkupaig gyűrűző piszkos tóvíz.

A *Második Könyvet* csak a két zárófejezet emeli meg. Az „Erdély-színház” aktorai vészterhesen „ágálják personájokat”, és a „színpad elsötétülő hát-teréből megdöbbenően élethű jelmezben lépnek elő” (Hopp Lajos). Két személyes tragédia is zajlik: Szász János *tragoediája* (27. rész), Bethlen Miklós *tragoediája és az ország szomorú romlása anno 1704* (28. rész). Ez a két utolsó rész minden eddigi történetet maga alá rendelő és meghaladó lezárás: a *Bethlen Miklós élete leírása magától* sötét függönye a pádimentumig hull. Nincs tovább. „Végeztem ezt eddigi életem 67. évében, ötödik hónapjában, fogságomnak ötödik évében, kilencedik hónapjában, Krisztusnak, mindezek bírójának 1710. évében, január 23. napján.”

A gátlástalan, kíméletlen, de tehetséges és bátor Johannes Zabaniust, ma-gyarul Szász Jánost, az Erdély-tragoedia másik aktorát a szebeni király-bíróságig vitte fel jó sorsa – s mint méregkeverő orgyilkost ítelték fővételre. „Rettenetes mocskokkal” illetve kortársait; Bethlen Miklóst azzal, hogy „faj-talan és parázna”. De Bethlen megadta Szász Jánosnak a tisztességet: „Mind perében, mind halálában bizony generose és merő heroice viselte magát.” Feljegyzi Pekry Lőrinc „balladás” álmának anticipációját is: „Csudálatosan meglátá vala Pekry a Szász János veszedelmét álmában, hogy ő nehezen egy árkon általszalad [...]; Szász Jánosnak pedig, mint szerecsen, úgy elfeketedett ábrázatú testét úgy viszik elnyúlva két szál deszkán a németek. Bételik ez majd decemberben.” Bethlen „veszedelmes tragoediája” a „*rabbá tőn*” *Rabutin** parancsára telik be; fél évet sem kell rá várni. Ez a legutolsó

* Másik személyneves szójátéka: „kapák Kapit, és Dévában vasban hala meg, melyet testa-mentuma szerént véle is temették, úgy, amint a lábára volt verve”.

önéletírás-fejezet igazából az első és az utolsó két lapon hevül át; az adatoló aktaszerű előadást itt bibliai utalások is irodalmiasítják.

Az *Első Könyv* szigetszerű nagy elbeszéléseinek és karakterképeinek nincs párja a memoártengerben. A sűrítő kiemelés, a minőségi emlékezet, „az elme igen elragadja a pennát”, legyen szó italbéliről, egészségről, betegségről, peregrinációs élményekről, tengeri viharról, éjszakai eltévedésről, vadkanvadászatról, Velence csodáiról, pozsonyi, soproni, bécsi tapasztalatokról. Bethlen két leghíresebb elbeszélése egymás után következik. Ezek: a *Vadászat Csáktornyán* és a *Velencében*. Amazt már sokszor, többféleképpen kommentálták. Egy kérdés azonban fel sincs téve: a Zrínyiből biztosan „készülő” Bethlenek kezénél volt-e már odamenet, vagy csak visszaútban Zrínyi 1651. évi *Syrena*-kötete? A történet szemléletéről valló *Reggeli imádság* Zrínyi-allúziói kétségtelenek (és még továbbvizsgálandók). De vajon nem utal-e a költőre is ez a megjegyzés: „szokása szerint csak egyedül búkálván, löve egy nagy emse disznót”. Az I. *Idilium* és a *Fantasia poetica* „vadásza” járta így magánosan a Dráva erdeit.

A csáktornyai–kusaneci vadászatot társai azt akarják, hogy Bethlen közölje a halálhírt Zrínyi feleségével. Ezt „mint új, ismeretlen ember” sikerül „elvetnie magától Zichy Pálra”. Mégis jut neki örökre emlékezetes, szorongató szerep a halott hős mellett. „Fogók a testet és amely kétfelé eresztős hintóban kimentünk volt, abból az üléseket kihányván, abban nyújtóztatók, és én az ablakban ülék, és hazáig fejét, melljét tartottam.” Ahogy Bethlen tartja Zrínyi sebes fejét és mellkasát, görög-rómaiias beállítás. Patroklosz holttestét mentik így és óvják társai Trója alatt, és ott jelenik meg Aeneasnak álmában a száz sebből vérző Hektor. Bethlennek fel kellett ismernie a hintóban helyzete eposzos sollemnitását; ha nem Zrínyiből, akkor Vergiliusból. A halott Radivoj véres árnya megjelenik az alvó Deli Vidnek – a *Szigeti veszedelem* IX. éneke mellé már Arany János odakapcsolja a *Zrínyi és Tassóban* az ismeretes párhuzamot: „Elhunyt hős megjelenése, legott halála után”, *Aeneis*, II, 270: „Hector megjelenése Aeneas álmában.” Vergiliust könyv nélkül tudhatta Bethlen, s ha Zrínyi hőskölteménye még nem járt volna kezében, akkor is megrendüléssel élhette át ezt a pokoli parallelát. Akárhogy volt: Bethlen Miklós eposzi dimenziók közé került Csáktornyán, és kocsiútja a kusaneci estében-éjszakában, ahogy tartja az agyarszaggatta, véres fejét, a *Szigeti veszedelem* IX. énekét illusztrálja (87, 89):

Száz helyen megnyitott ő vitéz mellye,
És még annyi sebet hordoz vitéz feje. [...]

„Ki bánt így teveled, oh, te vitéz vajda?
Ezt a megaludt vért, mely tested csúnyítja,
Kicsoda belőled fegyverrel ontotta?”

Ha kísérthette Bethlent börtönálmaiban Zrínyi, talán ő is a véres árny után kapott, mint Aeneas és Deli Vid, akinek ugyanazt válaszolhatta Hektor és Radivoj, amit őhozzá „szólt” eposzából az árnyék-Zrínyi (93, 95):

„Semmit ne irtózzál, Miklós, most* éntülem;
Nem sok üdő múlván leszesz együtt velem” [...]

Igy monda, s eltünék, mint gyors szél előttem,
Mint egy könnyű árnyék az levegőégben;
Heában utánna futok, hogy megöleljem,
Háromszor, de csak esék kezem semmiben.

Deli Vid megálmodja Juranics és Radivoj halálát, szinte már elestük pillanatában. A szigetvári hős nem győz csodálkozni a gyors anticipáción (IX, 80–81). Bethlen is vésztijsólan intonálja a maga elbeszélését. A Cserei Mihálynak elmondott változatban így: „»Ha tetszik kegyelmednek, ebéd után menjünk ki vadászni« [...]. Azalatt az ebéd elkészülvén, a bán szokása ellen kedvetlen állapottal vala, nem tudván senki okát.” A maga *Önéletírásában* így: „erdei disznókra menénk, ebéd után hintón, [...] egy fabulát beszéle, méltónak tartom leírni, nem tudván ő, hogy három óra múlva meghal, talán cygnea cantiója [hattyúdal] helyén volt.”

Amit Bethlen Miklós a Zrínyi holttestét vivő hintóban átélhetett, arra a helyzetre a Zrínyi-próza *Dedicatiójából* is van fogódzónk. A költő elesett hősök „nagy lelkeinek árnyékjait” látja felloboggni az átvirrasztott éjszakában. Zrínyi nagy lelke Csáktornya felé menet már az égben, de a lélek árnyéka ott suhog a földbe temetendő csontok körül. Radivoj-Zrínyi már testetlen „meztelen lélek”. Ha Bethlen elengedné az élettelen testet, az ő keze is esnék „semmiben”, mint Deli Vidé. De nem engedi el.

Bethlen Miklós elméjében ekképpen őrződött meg a véres őszi délután legapróbb részlete is; akárcsak édesanyja „levelesládájában” az a vérrel szennyezett ing, amelyet a XVI. századi Gyulai Pál hordott, amikor meggyilkolták.

Ez a heroikus Pietà-émlék Bethlen egész életének kísérője, egyszersmind alighanem legfontosabb történelmi tapasztalata lehet, ami talán transzszilvanizmusába is belejátszik. Ma már tudjuk: Csáktornyan a Bécstől függő királyi Magyarország és a török vazallus szerepére kényszerült Erdély két legnagyobb akkori fia találkozott. Ők is tudták, hogy egymásra vannak utalva. Zrínyi csak nemrég képzelte el II. Rákóczi Györgyöt a magyar trónon; az Erdély politikai küzdőterére lépő Bethlen Miklós Zrínyinél akart vitézi iskolát jáni. Mert mindketten a két haza jövőendő közös érdekeit tartották szem előtt.

* Zrínyi hű sora: „Semmit ne irtózzál, Deli Vid, éntülem” (IX, 93).

Bethlen a Zrínyi Miklós holttestével: ez ekképpen Magyar Pietà is. Erdély karolja ott a hintóban a csonka királyi Magyarország holttestét. De aztán Bethlen és Erdély is elbukik. Noé galambja nem hoz olajágot.

*

Velence, ahol Bethlen 1665 farsangján jár, Csáktornya után más világ. A *Vadászat Csáktornyán* párdarabja mégis a *Velencében*. A Zrínyit sirató Bethlen most böjtöl, s megtartóztatja magát antagonistája, a „kurvás” Istvándi István istentelenségeitől. Istvándi és Lucietta kurtizán anekdotikus epizódjai írói remeklések. Ahogy a vad magyar, a nemesi dühében kardot vonó Istvándi „korsóit, üvegeit rontotta” Lucietta budoárjának ahelyett, hogy fizetett volna szolgálataiért; ahogy a polgári jogaiban biztos „Lucietta távol, fátyolboríték alatt, egy ház szegletinek veté hátát” –: ez a két jelenet Bethlen Velence-képének különösen élénk részlete. Carpaccio festményein hűsölnek ilyen nyugalommal a tetőterazon az aransárga hajú, fáradt kurtizánok; Canaletto ily hiteles. De van egy harmadik kis önálló anekdota is az Istvándi–Lucietta történet végén; búcsúzzunk ezzel a derűsebb epizóddal Bethlentől: „Azon esküdt az átkozott Istvándi, hogy az ő Luciettája néha hajnalban, mikor ő a hasán munkában volt, meghallván az Ave Mariára szokott harangozást, mindjárt kapta feje alól az olvasót, és mondani kezdte; melyről ő, mint igen egybe-illetlen dologról szitokkal intvén, azt felelte: Láss ahhoz te, én ehhez. Ezt nem hinném, de olvastam, Hispániában is hogy szokás. Úr Isten, szánd és térítsd, világosítsd őket.”

Amikor elbeszél, anekdotát mond, Bethlen tartózkodik a stílusékítményektől, és máshol sem „cifrára szaggató” (Pázmány). Amikor érvel, elhítt, meggyőz, ott is módjával metaforikus. Elsősorban imádságaiban ad nyomatékot confessióinak. Nagyszabású kertészeti hasonlaltal idézi Rabutin ármánykodásait; vannak többtucatnyi elemből álló, zsúfoló, katalógusszerű felsorolásai; a maga gyónó-könyörgő helyzetét többször is az Isten ujjához, kezéhez, sújtó vesszőjéhez, lábához „békéllő” állapotban ábrázolja. „A lábo-mat ölelte, csókolta” – emlékezik nyomorult, kurvafaló inasára Velencéből. Most ő teszi ugyanezt a Mindenhatóval: „csókolom a te [...] ujjadat”, „csókolom, édes Atyám, azért a te vessződet”; „csudáalom, csókolom és imádom én a te isteni kezedet” „odabékéllém isteni szent kezedhez” – olvassuk az istvándias változatokat a *Böjti és vasárnapi imádságokban*. Az elképzelt „odabékéllő” Isten-közelség előhívja Bethlen álomlátásait is, s azok jól beleillenek az imádságszövegekbe.

Bizarr barokk analógiákra is képes: „a földre estem a te lábaidhoz, de azt bizony a te magad kezeddal általölelem, mert ez az imádság nem az én, hanem a te lelked keze, bizony, ha el nem rúgsz, és a te lelkedet el nem veszed tőlem.” Aztán: „Könnyhullatásink a te tömlődben vannak, hadd mossuk lábaidat

vélek, bűnös ajakink tulkait, csókjait ne utáld, hadd töröljem szakáloommal s hajunkkal.” 1705. január 23-án reggel a penitenciatartás mélységes áhítatában „álom vagy látás” küldetik rá jutalmul: Krisztus jelenik meg neki „kendermag és fekete színnel elegyes, selyem japonika forma hosszú mentében”. Amikor hiába keresi a sebhelyet kezén, hát Jézus „kinyújtja a köntöse alól a bal lábát mezítelen, [...] ott a sebhely, kicsidég veres, és mondá: Ne, a lábom! Én is fordulék, ráborulék a lábára és éppen a sebhely mellett kezdém csókolni.”*

A Megváltó lábára bukó bűnös az *Önéletírás*ban sem tisztulhat meg, de itt felegyenesedik. Az *Imádságoskönyv* penitenciatartó alázatát az *Előljáró beszéd* öntudatos gyakorlatiasságaival, fejtegetéseinek szakszerűségével váltja fel. A fogalmakat élesen megvilágítják a váratlan metaforák és hasonlatok: a becsület: „világnak az szép Helénája”; a lelkiismeret: „magában az emberben lévő Isten vicéje”; az asztronómusok: „az apró földi órás mesterek”; idő: „mintegy gráduş, lajtorja [...] az örökkévalóságnak”; „kurtább lajtorja, semmint az örökkévalóság tornyába hághassunk rajta”; „akár a földet forgasd a nap körül Copernicusszal, mint a szakács a pecsenyét a tűz körül vagy előtt, akár a napot jártasd a föld körül Ptolemaeuszal, mint sütő a kenyérét béteszi a kerek kemencébe, és a körülötte járó meleg megsüti”.

Az *Önéletírás* nagy, nyugalmas stílusbravúrái az olyan részek, mint a *Diétám, egészség, betegség* fejezet nagyívű király-pakulár hasonlata. Különlegességére utal is Bethlen: „Az elmém igen elragadta a pennámat.” Az önéletíró újszerű nyelvi humorát az a hely reprezentálja, ahol magyarországi kalandjairól esik szó. A szakács nekifog egy romos házban a pecsenyesütésnek, de a pozdorjától eldugult kürtő meggyullad, és szétveti a viskót. Bethlen kapja pisztolyát, lóra ül: jobb lesz innen gyorsan odébbállni! Erre a szakács is „a nyárspecsenyét úgy hozta, mint a flintát”. És a folytatás néhány sorral odébb: „Más faluban megsüti a szakács a flintát, abraklánk.”

Mikes Kelemen gradációs stílushumoráig innen már csak egy ugrás Rodostó.

Bethlen levélírónak sem akárci. Ha hétszáz levele fennmaradt, biztosan írt, diktált legalább ezret. És vajon mennyit semmisített meg politikai óvatosságból? Zrínyi körül különösen céltudatos a levélritkítás. A praktikus, mindennapi szövegekből nehéz előcsalogatni látványosabb alakzatokat, de azért

* Bán Imre ezt az álomlátást képzőművészeti párhuzamokkal értelmezi: „Krisztus jelenik meg neki két ízben is, megkapó művészi finomsággal le is írja alakját, s azután naiv jó-hiszeműséggel bizonygatja: »Olyan formában én a Jézus Krisztus képét soha sem írva nem láttam, sem mástól, hogy úgy beszéllete, nem hallottam, hogy a fantáziába az fordult volna elé álomban«, holott ez az ifjú, szakállas Krisztus-típus lépten-nyomon felbukkan a németalföldi művészetben. (Például Roger van der Weyden ún. János-oltárán a berlini múzeumban vagy Gerard Davidnak a brüggei múzeumban látható *Krisztus keresztelése* című képén. A Bethlen festette portréhoz azonban legközelebb áll egy Leonardo da Vincinek tulajdonított kép, amely ma az antwerpeni katedrálisban látható.)”

akad nem egy telitalálat. A dadogó Barakonyi Ferencet – jelzi kiadója – így parodizálja: „Ba ba ba barakonyi uramat [...] gya-gya gyakran” (1666). Bethlennek nincsenek versiculusai, mint Pázmánynak, Zrínyinek, Faludinak; ez a rejtelmes jelentésű sor azonban (1714. évi leveléből) nem lehet más: „Feleségem, mi úgy ne bolondoskodjunk: Föld fazékhoz fűzfa kalán kell, avagy jó.” Írjuk fel – két formában is – mint alliteráló verses adagiumot:

Föld	
Fazékhoz	
Fűzfa	Földfazékhoz
Kalán	Fűzfa kalán
Kell	Kell, vagy jó.
Vagy	
Jó	

Rendkívüli akaratőről tanúskodnak a Bécsből családjával már levelező Bethlen szervezői erőfeszítései, instrukciói. Utolsó nagy lobbanásai ezek a pizlicsáré ügyekkel is körültekintően bajlódó családfő veszteg hevertetett energiáinak. Megható, ahogy Mihály sorsától félti József fiát: „Józsefet szoktasd serre, kafféra – kéri feleségét –, most külön azért küldtem neki egy süveg nádmézet. Az Istenért kérlek, végy kaffét neki, szoktasd rá, inkább magad is igyál kellettlen is. Bizony, félek, részeges, rossz ember leszen, és csakhamar Bethlen Mihály és több részeges bátyjai után megyen, mert a Bethleneket bizony mind a bor öli meg.” (1711. június.) Józsefet nemcsak a bortól, a pazarlástól is óvnia kell: „20 vég fekete posztót vettetek, talán az utat is posztóval terítettétek be a háztól fogva a temetőig?” (1716. szeptember.) Ez a levél már Rhédei Júlia temetéséről szól; arra vonatkozó rigorózus előírások vannak márciusi levelében is: megtiltja, hogy új bársonyt vagy bakacsint vegyenek, előírja a bibliai helyeket, amelyekről két pap „orátorkodjék”, intézkedik a koporsó-bevonásról, a gyolcstól a tűig mindenre kiterjedő figyelemmel, s voxol „a feje és zöld rozmarin folyó és borostyán koszorúkra” is.

Saját végrendeletében (1716. július 8.) a maga végtisztességéről is energikusan, részletezőn intézkedik: „Temetésem minden pompa nélkül keresztyéni alázatossággal legyen. Cémer, zászló, öltöztetett ló, bársony helyén egy vas legyen a koporsómon általtéve, azt a címert adta Isten s világ énnékem. Úgy tudom, a fogarasi vasom még megvagyon; ha megvagyon, azt, ha nem, találunk mást, de elkövessék.” (Vesd össze ezt a lábbilincsel együtt eltemetett Kapi György végakaratóval: Bethlen hozzá képest valóságos temetésrendező, aki hű díszlettel is helyettesíthetőnek tartja az eredetit. Vajon átvethetett-e koporsóján egy bilincsvasat Tarczali titkár?)

*

Hiedelem, hogy az emlékirat félkész regény. Valóság, hogy Bethlen életrajzából írtak regényt. Még a XVIII. század elején, persze nem magyarul, hanem franciául. Dominique Révérend (1643–1734) műve: *Mémoires historiques du Comte Bethlen-Niklos...[!]* (Bethlen Miklós gróf emlékiratai, melyek az utolsó erdélyi zavarok történetét tartalmazzák); megjelent 1736-ban. A XIX. század elején – amikor már megvolt rá az igény, és megvolt hozzá az olvasóközönység – mint magyarra fordított regény vissza is tért „szülőhelyére”, Erdélybe. Kolozsvárott adták ki 1804-ben, „a Magyar Nemzeti Játzó Szín hasznára” *Bethlen Miklós ifjúkori életének, úgy Erdélyország akkori történeteinek tulajdon magától francia nyelven való leírása* címmel. A diplomata Révérend jól ismerte Bethlen Miklóst („Forval és Révérend francia residenseket” az *Önéletírás* is megemlíti), értesüléseinek életrajzi tényeit tőle merítette. Amit „egy barokk-précieus érzelmes regény” modorában kötelezően hozzátett, az saját lelemény. A fiktív memoár ma is olvasmányos. A sírást pénzen megvevő, kemény karakterű Bethlen gróf társasági ájulásain jól szórakozunk, szerencsétlen szerelmeit végigizguljuk, a romantikus levél-epizód fölött sóhajtásokat nyomunk el. A gyönyörű fejedelemasszony hűségpróbaként egy szekerénykét ad neki, kikötve azonban: csak Szebenbe érkezésekor nyithatja fel. A halálosan szerelmes Bethlen már persze útközben feltépi a kazettát, s olyan levélkét lel benne („Ah! áruló, hitetlen, hűtlen! Tehát így tartod meg nekem tett ígéretedet?”), amitől menten ájultan rogy össze. Most már mindegy, biztatja magát, visszanyerve eszméletét, és újra kutatni kezd a dobozkában. Még egy levél: „én megbocsátom önnek e hűtlenséget...” És így tovább. A ládikóból még sok minden előkerül.

Hogy a fiktív francia emlékirat mennyire regényszerű, jól jelzi a csáktornyai vadászat Révérend-féle elbeszélésének különbözőése mind Bethlen, mind Cserei változatától. A Zrínyi rossz hangulatát exponáló bevezetés Révérendnél súlyos depresszióvá lesz, és hogy kellőképpen megokolja, át kell tennie a történetet a szentgotthárdi csata következményeit fessegető 1664 című fejezetből az 1665 című másikba (pedig az fél Európa tudta, mikor halt meg Zrínyi), ahol aztán a tragédiát összekapcsolhatja a Wesselényi-összeesküvés megtorlásának anticipálásával, a Zrínyiek teljes végzetével. Még egy utolsó elágazás: a Leibniz-vonal. A magyar ügyek iránt érdeklődő filozófus, aki Bethlennel szinte egyidős – Köpeczi Béla adata szerint –, „olyan gyanún felül álló személyektől tudja”, hogy Zrínyi „egy vadkan fogának a csapása” [le coup de la dent d’un sanglier] következtében halt meg, „akik részt vettek a vadászon”. Vitnyédy, Zichy úrfi, Guzich kapitány, Majláni gavallér, Angelo inas vagy Póka vadász lett volna a Leibniz-informátor? Kézenfekvő, hogy végső soron csak az lehetett, aki nemcsak Csereinek, hanem Révérendnek is elmondta a gyászos történetet: Bethlen Miklós.

Bethlen Miklósnak, „a hanyatló Erdély legkiválóbb politikusának” – aki államférfiként „talán Saint-Simonra emlékeztet, és mint temperamentum

Montaigne-nyel rokon” – politikai jószándékait és sikereit jórészt árnyékba borította a feledés. Még talán emlékjele sincs Erdélyben, pedig hogy megérdemelne egy kétnyelvű emléktáblát az általa tervezett-épített betlen-szentmiklósi kastély külső falán vagy boltívei alatt; elvégre ránk maradt kétezer szavas román szójegyzéke.

Irodalmi működése annál gyümölcsözőbb. Kutatói nem tudnak betelni újra meg újra felismert értékeivel és párhuzamaival, amelyek érdekesebbjeit (Saint-Simont, Montaigne-t) már a most idézett Szerb Antal jelezte „Dévény felől” tájolt irodalomtörténetének mindössze két bekezdésében, kimondva érdekes sejtését is (viszontláttuk ezt Nagy Péternél): „az ember nem tud szabadulni attól a filológiaiilag bebizonyíthatatlan gondolattól, hogy ismerte Montaigne-t”. Németh és Szerb közel egyidejű megszólalásában ugyancsak lehet kölcsönös ösztönzés: a *Bethlen Kata*-esszéét épp akkor követi a *Bethlen Miklós*, amikor 1934-ben a *Magyar irodalomtörténet* megjelenik.

*

Szövegkiadás: Bethlen Miklós *Imádságoskönyve és Önéletírása*, I–II, kiad. V. WINDISCH Éva, bev. TOLNAI Gábor, Bp., 1955 (Magyar Századok), ismertette BÁN Imre, It, 1957, 237–238; KEMÉNY János és ~ *Művei*, kiad., utószó V. WINDISCH Éva, Bp., 1980 (Magyar Remekírók); ~ *Levelei* (1657–1698), I–II, kiad., bev. JANKOVICS József, Bp., 1987 (RMPE VI/1–2); a fiktív francia emlékirat: *Gróf ~ történeti emlékjairai*, ford. TOLDY István, Pest, 1864, új kiad. Dominique RÉVÉREND, ~ *emlékiratai*, ford. ua., kiad. STEINERT Ágota, utószó, jegyzetek KÖPECZI Béla.

Életrajz és irodalom: ÚMIL, I, 1994, 224–225 (JANKOVICS József); SZERB Antal, *Magyar irodalomtörténet* (1934), Bp., 1994¹¹, 158–160; NÉMETH László, ~, 1934 = N. L., *Az én katedrám*, Bp., 1969, 125–134; BENDA Kálmán, ~ *kancellár 1642–1716*, Hittel (Kolozsvár), 1942, 389–403; GYENIS Vilmos, ~ *Imádságoskönyve*, ItK, 1957, 62–78; BÁN Imre, ~ *Önéletírása, I–II*, It, 1957, 233–237 (a fentebb jelzett ismertetés önálló tanulmánnyal felérő bevezetése); HOPP Lajos, ~ = *A magyar irodalom története*, II, 1964, 334, 341–350; POSZLER György, *Szerb Antal*, Bp., 1973, 245; KÖPECZI Béla, „Magyarország a kereszténység ellensége”. *A Thököly-felkelés az európai közvéleményben*, Bp., 1976, 150–151; ILLÉS Endre, *A haragvó* = I. E., *Mestereim, barátaim, szerelmeim*, I, Bp., 1979, 18–25; BENE Sándor, BORIÁN Elréd, *Zrínyi és a vadkan*, Bp., 1988; BENE Sándor, *Vonzások és taszítások*, BUKSZ, 1990, 176–179; SIPOS Gábor, ~ *és a református egyház*, Erdélyi Múzeum, 1990, 176–179; NAGY Péter, ~ *és Önéletírása*, ItK, 1994, 445–478; S. SÁRDI Margit, *Jóslat és álomlátás a XVII–XVIII. századi emlékiróknál* = *Extázis, álom, látomás*, szerk. PÓCS Éva, Bp.–Pécs, 1998, 475–487; NAGY Levente, ~ „ezer vagy kétezer szavas” latin–román–magyar szójegyzéke, Magyar Nyelv, 1999 (sajtó alatt).